

Moderne transformasjoner

De norske herregårdene Hafslund og Borregård fra adelsgårder til industrisentere

Arne Bugge Amundsen

Dagens Østfold fylke, som fra 15-1600-tallet av ble kalt Smålenene, var et sentralt herregårdsområde i Norge. Bakgrunnen for dette var sammensatt, men viktige faktorer var at geografien og naturressursene la til rette for både godssamling, tidlig industrivirksomhet, import og eksport av varer og regelmessig kontakt med hovedstaden København. Nærheten til store elveløp gjorde transport av trevirke mulig. Ny teknologi med sagblader drevet av vannkraft la grunnlag for å utnytte de enorme kreftene som ikke minst fossen ved Sarpsborg representerte.

Ved denne fossen lå to herregårder, Borregård og Hafslund. Borregård var plassert på vestsiden av Sarpsfossen, Hafslund på østsiden. De tilhørte hvert sitt prestegjeld. Borregård lå i Tune og Hafslund i Skjeberg. Siden 1016 hadde det også vært et byanlegg på vestsiden av fossen. Det var byen Borg, som etter hvert fikk navnet Sarpsborg. Den hadde opprinnelig vært befestet, men fikk ingen varig militær betydning. Sarpsborg ble aldri

noen stor og betydelig by, og dens skjebne ble beseglet da den i 1567 ble brent ned av svenske styrker. Byen ble da flyttet lenger syd, til utløpet av elven Glommen, der den snart fikk navnet Fredrikstad. Den gamle bygrunnen sorterte fortsatt under den nyetablerte byen, men ingen viktige byfunksjoner ble værende igjen ved Sarpsfossen. Fredrikstad ble det sentrale utskipningsstedet for produktene fra de oppgangssagene som eierne av de to herregårdene hadde etablert rundt Sarpsfossen.

Denne artikkelen analyserer hvordan disse to herregårdene etter hvert ble sentrale investeringsobjekter, utgangspunkter for tidlig norsk industrialisering og urbanisering, og til slutt utstillingsobjekter for store industrikonsern.¹

Objekter for investering og sosial mobilitet

Borregård hadde navnet etter byen Borg, altså "gården ved Borg". Den var lenge krongods, men fra tidlig 1300-tall var gården eid av sentrale adelige slekter og sentrum for store godsdannelser. Også Hafslund var gammelt adelsgods. Navnet var dannet av det norrøne mannsnavnet Hafr.

Særlig etter innføringen av eneveldet i 1660 fikk mange av de adelige eierne økonomiske problemer.

Jacob Coning (1648-1724), Sarpsfossen med Hafslund, 1700. Nasjonalmuseet, Oslo.

Hafslund herregård, cirka 1810-1817, tegnet av Heinrich August Grosch (1763-1843). Nasjonalmuseet, Oslo.

Deres privilegier ble beskåret, og mange av dem tok opp lån for å kunne opprettholde drift og levemåte. Etter hvert ble herregårdene tatt som brukspant av långiverne, som selvsagt visste hva de investerte i ved å tildele adelsmennene lån. Dette gjaldt både Borregård og Hafslund.

En av de sentrale aktørene var Christen Jensen (1604-83), en jøde som hadde gjort karriere i Norge. Han hadde vært fogd i Solør, og endte som lagmann i Fredrikstad. Han investerte i skog og sagbruk, og fløtet tømmer fra sine eiendommer lenger nord langs elven Glommen. Ved å låne penger til de adelige eierne av Borregård, familien Bagge, fikk han i 1665 tilgang til et enda større jordegods, med husmenn, leilendinger, bordtomter og sager. Christen Jensen var ikke adelig, men han beholdt de adelige privilegiene for Borregård.²

Christen Jensen hadde bare ett barn, datteren Helvig Christensdatter (1653-92). Svigersønnen, viselagmann Werner Nielsen (1625-95),³ gikk i svigerfarens fotspor og sikret seg herregården Hafslund ved pant hos den

daværende eieren Jens Bildt (død 1673) på 1670-tallet, og i 1678 overtok han hele godset.⁴ Ved denne strategien sikret familien seg kontroll med begge herregårdene, det store godset, fossen og sagene. Da Werner Nielsen døde, var formuen på omkring 90.000 riksdaler.⁵

Av Werner Niensens fire sønner overtok den eldste, Niels Wernersen (1669-1741),⁶ Hafslund, mens Jens Wernersen (1675-1744) fikk Borregård. Hverken Christen Jensen eller Werner Nielsen hadde søkt om adelskap, men det gjorde derimot sønnene. Niels Wernersen fikk adelspatent i 1697 og Jens Wernersen i 1717. Adelsnavnet ble Werenskiold.

Christen Jensens og Werner Niensens strategi om å forene begge herregårdene ved Sarpsfossen ble stående gjennom et par hundreår, selv om arveoppgjør og økonomiske vanskeligheter i perioder skapte problemer for realiseringen av strategien.

Kunnskapen om hvordan de to herregårdene så ut tidlig på 1700-tallet, er begrenset. Hovedbygning og driftsbygninger på Borregård forsvant i et stort lerras

i 1702. Samtidige beskrivelser anfører at Borregård var bygget i tre, at hovedbygningen hadde to etasjer med tårn og spir, og at den var omkranset av driftsbygninger slik at det utgjorde et lukket, firfløyet anlegg.⁷ Jens Werenskiold bygget opp et nytt anlegg langt fra fossen. Det er muligens det som er kjernen i det nåværende anlegget, men det er omdiskutert. Den nye bygningen var i tømmer, med to fløyer i halvannen etasje, kjeller og et hageanlegg med dammer.⁸

Hafslund finnes det et maleri av fra omkring 1700, og det viser et trefløyet renessanseanlegg i teglsten med trappetårn. En fjerde fløy ble bygget tidlig på 1700-tallet. Dette anlegget brant i 1758, og en ny, trefløyet hovedbygning sto ferdig i 1761. Ved denne tid ble det også reist to paviljonger mot syd. Hafslund hadde i tillegg et hageanlegg med lysthus.⁹

Økende industrivirksomhet

Grunnlaget for de to herregårdene hadde siden 1500-tallet vært godsdrift og sagbruksvirksomhet, og det skapte gode inntekter for eiere som visste hvordan disse ressursene skulle håndteres. Familien Jensen-Nielsen-Werenskiold satt i praksis med begge herregårdene fra 1670-årene til midt på 1700-tallet. I tillegg eide familien fra 1720-årene av de to sognekirkene, Tune og Skjeberg, med annekskirkene Varteig og Ingedal.¹⁰ Familien preget disse kirkene med gravmonumenter og symbolsk utstyr som viste familiens fremtredende religiøse og sosiale posisjon. I denne perioden bodde også eierfamiliene på herregårdene.

Niels Werenskiolds datter Karen (1700-78) eide Hafslund sammen med sin mann Hartvig Huitfeldt (1677-1748). I 1754 solgte familien herregården til borgerlige Christiania-kjøpmenn. Første kjøper var

Morten Leuch Elieson (1724-63),¹¹ men han overdro herregården til sin bror Peter Elieson (1727-73), som i 1755 flyttet inn med sin familie.¹² Etter Peter Eliesons død ble Hafslund gjennom en snedig manøver kjøpt til underpris av to andre Christiania-kjøpmenn, nemlig Peder Holter (1723-86) og Bernt Anker (1746-1805), som var Eliesons nevø. Holter sto som eeneier av Hafslund fra 1776.¹³

Igjen ble Borregård og Hafslund samlet på én hånd. Borregård hadde etter Jens Werenskiolds død blitt overtatt av sønnen Christian Werenskiold (1697-1757), men han solgte herregården og godset i 1757 til justisråd og lagmann Poul Voigt (1685-1767)¹⁴ og kjøpmann og zahlkasserer Peder Holter. Holter styrte sitt godsimperium fra Christiania, og der ser ut til at begge herregårdene ble drevet av lokale fullmektiger.¹⁵

Peder Holters hustru var Maren Juel (1749-1815), og hun ble den som forbandt et langvarig eierskap av de to herregårdene. Hun bodde i lengre perioder på Hafslund. Etter Holters død giftet Maren Juel seg i 1791 med generalauditør Ole Christopher Wessel (1744-94)¹⁶ og i 1796 med adelsmannen Marcus Giøe Rosenkrantz (1762-1838).¹⁷

Rosenkrantz var blitt utnevnt til magistratspresident i Christiania i 1796, men flyttet året etter til Hafslund. Fra 1804 var han amtmann i Smaalenenes amt, han var medlem regjeringskommissjonen 1807, 1810-12 var han stiftamtmann i Akershus, i 1814 ble han direktør for den norske Riksbanken og statsråd, og han var i mange år også stortingsmann.¹⁸

Borregård ser ut til å ha vært lite brukt som bolig for eierne siden Peder Holters tid. Marcus Giøe Rosenkrantz' datter fra et tidligere ekteskap, Karen Rosenkrantz (1792-1837), ble i 1810 gift med greve og amtmann Eg-

Hafslund sett fra fossen, cirka 1813-1817, tegnet av Heinrich August Grosch. Nasjonalmuseet, Oslo.

gert Christopher Knuth (1786-1813), og de bosatte seg på Borregård i årene 1812-13, men etter Knuths tragiske dødsfall sto herregården igjen ubebodd.¹⁹

Brukssamfunnene

Borregård og Hafslund var primært det som kunsthistorikeren Einar Sørensen har definert som sagbrukshovedgårder.²⁰ Det var adelige eiendommer som var bygget på industriell trelastproduksjon. Det skapte store inntekter og gjorde eiendommene interessante som investeringsobjekter også for en fremvoksende gruppe av handelsborgere. Dette inntektsgrunnlaget skapte også spesielle sosiale formasjoner. Som sentere for godseiendommer basert på jordbruk var de omgitt av leilendinger og husmenn som ga kapitalinntekter gjennom jordleie og andre avgifter og samtidig representerte arbeidskraft gjennom ulike ordninger med pliktarbeid. Som sentere for industriell produksjon skapte disse herregårdene også det man kan kalle brukssamfunn. Basis for dette var konsentrert bebyggelse for lønnsarbeidere i brukets tjeneste. Denne samfunnsgruppen ble omfattet av reguleringer som medførte at det skulle bygges skoler og etableres sosiale institusjoner som på mange vis lignet de ordninger som fantes i byene. Det ideologiske og sosialt formative grunnlaget for disse brukssamfunnene var føydalt og paternalistisk. Leilendinger, husmenn og bruksarbeidere var klienter underlagt sine patroner, herregårdseierne. Patronene hadde imidlertid også sine sosiale og økonomiske plikter overfor klientene. Leilendinger og husmenn var underlagt de systemene som gjaldt i den rurale kulturen. Bruksarbeiderne ble derimot omfattet av helt nye institusjoner.

Hafslund fikk i 1753 kongelig godkjennelse for en fundas for et vaisenhus og en fast skole med egne byg-

ninger. Ordningen ble utvidet med nye gavebrev i 1790 og 1802. Motytelsen var at eierne av Hafslund fikk "ius vocandi" – kallsrett til geistlige embeter – i Skjeberg prestegjeld.²¹ Borregård etablerte sitt eget fattigvesen i 1764,²² og Peder Holter opprettet dessuten to legater på i alt 4.000 riksdaler med pant i begge herregårdene. Fra 1790 delte disse legatene ut midler til arbeiderenker og arbeidere som ikke lenger kunne arbeide. I 1796 etablerte Maren Juel den såkalte wesselske hjelpe- og enkekasse for Borregårds og Hafslunds arbeidere. Grunnkapitalen var på 3.000 riksdaler, og deretter ble kapitalen økt ved innskudd.²³ I 1808 ble det også opprettet en fast skole for Borregård med en egen murt bygning betalt av Marcus Giøe Rosenkrantz.²⁴ På Hafslund ble det bygget egne arbeiderboliger i tegl. De første ble reist i Ole Christopher Wessels tid på 1790-tallet, mens Rosenkrantz utvidet antallet til tolv i 1805.²⁵

Dette var den aristokratiske bruks- og herregårdseierkulturen i praksis. Selv om de var høyt hevet over alle brukets og herregårdens ansatte og leilendinger, var det samtidig en overordnet pliktfølelse som styrte mange av eierne. Marcus Giøe Rosenkrantz ble av samtiden bedømt som en som nærmest ble offer for sin plikt og sin aristokratiske dyd. Han ønsket ikke å delta i krigsspekulasjon, og drev vel heller ikke sine forretninger med særlig hell eller forstand. Resultatet ble en katastrofe.²⁶

Bruksherregårdenes siste blomstring

For sagbruksherregårder som Hafslund og Borregaard var det av stor betydning at kvantumsbegrensningene på privilegerte sager ble opphevet 1795. Det skapte enda større inntekter, det gjorde dem enda mer interessante som investeringsobjekter, og det bidro til å utvide virksomheten.

“Tarris” eller Foster terrace, etter arkitekten Robert Foster. Bygd 1846, med 40 leiligheter. 100 meter langt. Ukjent fotograf og år. Østfold fylkes billedarkiv, Sarpsborg.

I 1815 hadde Borregård sager, møllebruk, teglverk og lastetomter. Herregården hadde også høker- og gjestgiverprivilegium fra 1807 og privilegium til brennevinsbrenning. I 1816 slapp de norske myndighetene brennevinsbrenningen fri, men da dette senere ble strammet inn, beholdt Borregård sitt privilegium.²⁷

Etter Maren Juels død i 1815 ble det åpnet kompliserte skifteforhandlinger. Den barnløse Juel hadde testamentert sin formue til andre slektninger, men enkemannen Rosenkrantz overtok Hafslund.²⁸ Resultatet ble at Borregård med underliggende eiendommer ble solgt til justisråd Paul Thrane (1751-1830). Thrane bosatte seg på herregården, og han utvidet hovedbygningen til to fulle

etasjer.²⁹ Paul Thrane var initiativrik, og blant annet fant han i 1817 en skipslei fra Glommens munning til Sandesund. Det gjorde det teknisk mulig å bruke et anlegg på Borregårds grunn til utskipning. Dette skapte protester blant borgerne i Fredrikstad, men i 1825 vant Thrane i Høyesterett mot disse protestene. Dommen innebar at man fra Sandesund fikk fri utskipning av trelast. Dette dannet et viktig grunnlag for opprettelsen av Sarpsborg som kjøpstad i 1839.³⁰

Thranes arbeid og investeringer løp imidlertid sammen med en omfattende økonomisk krise der ikke minst formuer og inntekter basert på sagbruksvirksomhet ble skadelidende. Paul Thrane gikk konkurs i 1828 og solgte

Sarpsfossen cirka 1860. Fotograf Henry Rosling (1828-1911). Norsk folkemuseum, Oslo.

Borregård, og han fikk dermed ikke del i den fremtidige suksessen. Borregård gikk tilbake til boet etter Maren Juel.³¹

Like ille gikk det med Marcus Giøe Rosenkrantz, som flere ganger forsøkte å selge Hafslund. I 1825 ble herregården solgt til en baltiskfødt spekulant og bankier, konsul Ernst Rohde (1773-1832), og den mistet da sine adelige privilegier. Rohde hadde sett for seg å tjene gode penger på trelasthandelen, men endte med å gå konkurs. Hafslund gikk tilbake til Rosenkrantz som panthaver, men han var da i praksis fallitt. På tross av de mange

offisielle verv og politiske posisjoner som Rosenkrantz hadde, var hans økonomiske stilling svak. Han måtte leve sine siste år på en liten statspensjon, og Hafslund ble igjen solgt.³²

Mot den nye tid

De vanskelige konjunktorene på 1820-30-tallet gjorde at de gamle eierfamiliene ikke klarte å beholde herregårdene.³³ I deres sted gjorde nye typer eiere seg gjeldende, nemlig internasjonalt forgrenede interessentskaper og firmaer som under lavkonjunktoren så mulighet til å in-

vestere i og videreutvikle norske ressurser og eiendommer. Igjen er Borregård og Hafslund gode eksempler.

I 1831 ble Borregård kjøpt av engelskmannen Sir John Henry Pelly (1777-1852) gjennom firmaet Pelly & Co. som hadde ubetalte fordringer stående i gården.³⁴ Pelly flyttet til herregården med sin familie, og han startet en omfattende modernisering av både herregården, bruksamfunnet og industrien. Pelly tilføyde en søylegang til hovedbygningen.³⁵ Etter engelsk mønster satte han opp moderne boliger for arbeiderne, han avsatte midler til fattigvesenet og ansatte en brukslege. Pelly representerte frisk kapital og nye handelsforbindelser. Hans viktigste grep var å konsentrere sagbruksdriften til Sarpsfossen. For å effektivisere produksjonen ble det anlagt en hestejernbane fra sag til lager og en tømmerrenne forbi fossen. Utskipningen av produktene ble forbedret ved å etablere et rederi, et skipsverft og et mekanisk verksted. Pelly hadde også kjøpt storgården Flateby i Enebakk, og flyttet i 1839 all skur til Borregård. Pelly etablerte teglverk, bomullsspinneri, møllebruk, ølbryggeri, bakeri, tjæreovn og kullmølle. Borregård ble dessuten utgangspunkt for omfattende handelsvirksomhet, husdyrproduksjon, brennevinsproduksjon og gjestgiveri med basis i de gamle herregårdsprivilegiene.³⁶

Alt dette skjedde i høyt tempo. John Henry Pelly flyttet tilbake til England i 1851, men to av hans sønner ble igjen for å skjøtte den videre driften. En viktig bakgrunn for at Pelly forlot sitt norske industri- og herregårdsprosjekt var protester fra arbeiderne som klaget over sine kår, åpenbart inspirert av den opprørsbevegelsen som Paul Thranes sønnesønn, Marcus Thrane (1817-90), hadde startet. I 1853 ble Borregård og all virksomhet solgt til nye engelske interessenter. Kjøperne var det London-basert firmaet Sewell Brothers & Co. Thomas

Sewell (1815-92) ble ved salget oppnevnt som bestyrer av Borregård. Han hadde bodd i den norske hovedstaden siden 1850, og han var gift med Cathrine Nathalie Meyer (1815-96), søster av en annen sentral hovedstadskjøpmann, Thorvald Meyer (1818-1909).³⁷

Borregård ble drevet som industrivirksomhet med basis i Christiania, men også som gårdsbruk gjennom forpaktning og handelsgartnerier. I 1891 ble Borregårds skole flyttet til hovedbygningen.³⁸

Hafslund ble i 1835 kjøpt fra konkursboet til Marcus Giøe Rosenkrantz av et konsortium. Sentralt i dette konsortiet sto Wilhelm Christian Benecke, Baron von Gröditzberg, i Berlin (1779-1860). Han hadde tidligere gitt den norske staten kreditt og hadde også andre eierinteresser i Norge.³⁹ En annen partner var den tyskfødte bankieren og jernverkseieren Andreas Grüning (1785-1842) i Christiania. Hans kompanjong Hans Faye (1797-1852) overtok firmaet etter Grünings død, inkludert andeler i Hafslund. Jacob Andreas Faye (1829-81) overtok firmaet etter faren. Han var gift med Johanne Heftye (1831-1901), en søster av bankieren Thomas Heftye (1822-86) i Christiania. Faye bodde på Hafslund med sin familie frem til slutten av 1870-årene. Han måtte i 1857 overdra sin eierandel i gården til bankierfirmaet Heftye & Søn, men fortsatte å drive gårdsbruket. På denne tiden var Hafslund sentrum for en av de største norske trelast- og sagbruksvirksomhetene med 340.000 dekar skog. Kontakten til Heftyefamilien gjorde det mulig å samle kapital for å beholde norsk eierkontroll med Hafslund.⁴⁰

Jacob Andreas Faye var den siste av Hafslunds eiere som bodde på Hafslund, og han endte nærmest som en borgerlig storbonde mens andre hadde kontroll med godset og industrivirksomheten. Da Sir John Henry Pelly

Borregård hovedgård 1931, ukjent fotograf. Østfold fylkes billedarkiv, Sarpsborg.

forlot Borregård tidlig på 1850-tallet, utgjorde det slutten på eiernes personlig nærhet til herregården og godset. Eierne ble etter dette fjerne ved at de bodde langt unna og besto av upersonlige konsortier og selskaper. Tilbake på herregårdene var gårdsforpaktere og verksfullmektinger. De eldre stiftelsene knyttet til herregårdenes skole- og fattigstell besto, og mye kan tyde på at den gamle paternalistiske kulturen holdt seg lenge også etter at eierne fjernet seg fysisk.⁴¹ Hafslunds skole- og fattigvesen ble for eksempel ikke overtatt av det offentlige før i tiden om-

kring første verdenskrig,⁴² og lenge brukte man strenge kontrakter som bandt arbeiderne til lojalitet i arbeid, familieforhold, skolegang og bolig.⁴³ Sognekirkene ble imidlertid solgt unna. De siste var Skjeberg og Ingedal, som ble solgt fra Hafslund i 1853.⁴⁴

Fra brukssamfunn til fabrikkannlegg

To viktige hendelser midt på 1800-tallet markerte de to herregårdenes overgang fra tradisjonelle bruks- og gods-samfunn til moderne fabrikkvirksomhet. Den ene var at

Hafslund etter restaureringen, fotografi fra omkring 1940. Nasjonalmuseet, Oslo.

det i 1854 ble bygget en bro over Sarpsfossen. Det skapte helt nye tekniske og transportmessige muligheter for virksomhet i området. Den andre hendelsen var at Stortinget fra og med 1860 opphevet de gamle sagbruksprivilegiene.⁴⁵ Nye damsager ble opprettet langs hele elven Glommen, og konkurransen gjorde at trelastproduksjonen ved Borregård og Hafslund etter hvert gikk ned.⁴⁶ I stedet satset eiere og investorer på andre virksomheter. Hafslund ble i større grad en produksjon av vannkraft, mens Borregård satset på tremasseproduksjon. Også an-

nen virksomhet ble forsøkt utviklet, slik som jerntråd- og spikerfabrikk, glassverk og trekullfabrikk.

Det store gjennomslaget for Borregård kom da The Kellner-Partington Paper Pulp Co. Ltd. i Manchester overtok Borregård med tilhørende virksomhet fra de engelske eierne i 1889. Aksjonærene var den engelske industrimagnaten Edward Partington (1836-1925) og den østerrikske ingeniøren Karl Kellner (1850-1903), og formålet var å utvikle produksjon av sulfittcellulose, papir og elektrisk kraft. Elektrisk kraft var nødvendig for

Hafslund hovedgård. Fotograf Iver Braathen, 1920-tallet. Østfold fylkes billedarkiv, Sarpsborg.

industriproduksjonen, og Borregård hadde fortsatt rettigheter i Sarpsfossen.⁴⁷ Den første disponenten ble den norske kjemiingeniøren Oscar Pedersen (1857-1913). Etter at den var restaurert av arkitekt Halfdan Berle (1861-1929), som også hadde ansvaret for påbygging av Rød herregård ved Halden,⁴⁸ bosatte Oscar Pedersen seg omkring 1900 på herregården Borregård. Han ble etterfulgt som disponent av sin bror, Nils Pedersen (1867-1955), som i noen år fortsatte å bo på herregården.⁴⁹ Aksjemajoriteten i selskapet ble i 1917 kjøpt av en gruppe norske interessenter under ledelse av høy-

esterettsadvokat Hjalmar Wessel (1876-1933), og året etter ble A/S Borregaard stiftet med Wessel som den første generaldirektøren. Selskapet utviklet seg til å bli et internasjonalt industrikonsern.⁵⁰ I 1923 ble hovedbygningen på Borregård igjen restaurert, da under ledelse av arkitekt Arne Pedersen (1897-1951), sønn av disponent Nils Pedersen. Fra det året var Borregård residens for selskapets generaldirektører.⁵¹

Kellner-Partington-selskapet, som allerede eide Borregård, ønsket på 1890-tallet også å overta Hafslund, men den norske regjeringen forbød salget, og i stedet var

Hafslund hovedgård, slik den ser ut i dag. Foto: Kvikk, Wikimedia Commons.

det et interessentskap basert i Norge som fikk tilslaget. I 1898 ble A/S Hafslund etablert med elektroingeniøren Knud Ørn Bryn (1855-1941) som administrerende direktør. Selskapet konsentrerte seg om kraftproduksjon. I tillegg til å kontrollere Sarpsfossen kjøpte man opp vannrettigheter lenger nord i Glommen.⁵²

Hvor ble det av herregårdsanleggene?

Oppløsningen av individuelle eierforhold, paternalistiske strukturer og omlegging til moderne fabrikk- og industrivirksomhet endret også status og funksjon for selve

herregårdsanleggene på slutten av 1800-tallet. Borregård ble som nevnt skolehus og bolig for driftspersonale, mens Hafslund ble omgjort til bolig for bruksforvaltere, ingeniører og driftsansatte.

Herregården Borregård ble imidlertid allerede fra omkring 1900 representativ bolig for selskapets disponenter og generaldirektører, en ordning som fortsatte til 1976. Det førte til flere omfattende restaureringer med sikte på å få frem de kulturhistoriske verdiene ved anlegget. Borregård ble utstyrt med en kombinasjon av historiske stilmøbler og moderne møbler, og parken på 40 dekar ble satt i stand.⁵³

Da hun flyttet ut fra Borregård etter ti års botid, utga enken etter den første generaldirektøren, Ellen Wessel, født Jeremiassen (1876-1967), i 1933 en beskrivelse av Borregård som “en norsk storgårds historie” utgitt på et velrenommert norsk forlag. I forordet skrev hun at “(d) en gamle gård er blitt mig kjærere for hvert år som er gått”. I tillegg til de kulturhistoriske verdiene som restaureringene hadde fått frem, la hun vekt på gjenskaping av herregårdshagen, som brakte “skjønnhetsinntrykk og harmoni til hjemmet på Borregaard, for slektene som kommer og for slektene – som går”.⁵⁴ Ellen Wessel hadde også nære forbindelser til det nyopprettede fylkesmuseet for Østfold. Det ble etablert i 1921 på Borregårds grunn og rommet tidlig en egen utstilling viet herregårdskulturen og da særlig Borregård.⁵⁵

Da Riksantikvaren i 1923 fredet herregården Hafslund var den fortsatt funksjonærbolig, og den ble aldri tatt i bruk som representativ bolig for direktører. Derimot besluttet styret i A/S Hafslund å gjennomføre en hovedrestaurering ved arkitekt Arnstein Arneberg (1882-1961) i 1936-37. Fredningen i 1923 ble begrunnet med den store nasjonale kulturverdien som Hafslund representerte, og dette ble reflektert i det videre arbeidet. Selskapets styre forklarte:

*[at de lenge hadde] vært på det rene med, at det vilde være en kulturell oppgave og en plikt for selskapet å bringe hovedbygningen så vidt mulig tilbake i sin opprinnelige stand.*⁵⁶

Det skjedde ved at man rekonstruerte interiør og planløsning og kjøpte inn en kombinasjon av historiske møbler og stilkopier. Anlegget ble delt i en representasjonsavdeling og en kjøkken- og soveromsavdeling, “slik at di-

reksjonen i A/S Hafslund kan ha sine møter flere dager i strekk på dette herlige stedet”, som det heter i 1964.⁵⁷ Arkitekt Arneberg uttrykte seg på denne måten om resultatet:

*Hafslund er atter i hevd. Med sin staselige hovedbygning – som er bygget i bevisst sammenheng med uthusbygningene, de vakre alléer, den runde ridebane og naturparken, er anlegget nu et av vårt lands merkeligste kulturhistoriske minnesmerker.*⁵⁸

Da restaureringen var ferdig, ble herregården “gjenåpnet” med kong Haakon den 7. (1872-1957) til stede, og både hovedbygningen og parken ble da åpnet for publikum.⁵⁹

Begge herregårdsanleggene ble fra mellomkrigstiden av fremhevet som viktige lokale og nasjonale kulturminner som de to industrikonsernene hadde ansvar for. Dette perspektivet har blitt stående helt til i dag.

Herregårdene som urbane sentere og utstillingsvinduer

Fra sin opprinnelige status som adelige setegårder og sagbrukshovedgårder endret Borregård og Hafslund seg gjennom 1700- og 1800-tallet til å bli industrielle sentere som tiltrakk seg nye eiere, spekulanter og investorer. Denne delen av Norge ble blant de mest industrialiserte områdene i denne perioden. I moderne tid utviklet herregårdene seg til aksjeselskaper som drev industrivirksomhet som ble helt grunnleggende for den økonomiske, politiske og sosiale utviklingen i dette området.

Byen Sarpsborg ble opprettet i 1839 på Borregårds grunn, men byarealet var svært begrenset. Først etter

Borregård hovedgård i dag. Foto: Kvikk, Wikimedia Commons.

et stortingsvedtak ble Borregård i 1912 med industri-
anleggene og hovedgården lagt til byen.⁶⁰ Hafslund ble
liggende i landkommunen Skjeberg helt til etableringen
av Sarpsborg storkommune i 1992. Uansett ble de to sel-

skapene med sine gamle herregårdsanlegg del av et sam-
menhengende urbant område på begge sider av Sarpsfos-
sen og dermed et fysisk, økonomisk og symbolsk senter
i byen Sarpsborg. De to herregårdsanleggene brukes

nå i markedsføringen av byen som turistmål og de står sentralt i museet i byen. Det er i flere omganger utgitt populære kulturhistoriske fremstillinger som presenterer de "lange historiene" til de to herregårdene.⁶¹

I 1986 fusjonerte A/S Borregaard med Orkla Industrier under navnet Orkla Borregaard med hovedkontor i Oslo. I 1992 inngikk selskapet en fusjon med Nora Industrier, som var sentrale innenfor næringsmiddelproduksjon, nå under fellesnavnet Orkla. I 2012 ble A/S Borregaard igjen et eget børsnotert selskap.⁶² Morselskapet overtok Borregård hovedgård i 1987, og det innledet en restaurering og etablering av anlegget som et moderne kurs- og konferansesenter. Det ble etter hvert kjent som sted for hemmelige forhandlinger mellom Israel og Palestina i 1993 som førte frem til den såkalte Osloavtalen.

Også herregårdsanlegget Hafslund gjennomgikk en ny restaurering i 1970-80-årene med sikte på bruk som kurs- og konferansested.⁶³ Samtidig ble det et utstillingsvindu for en moderne kraftindustri som ønsket å vise frem samtidskunst og et 1700-talls herregårdsanlegg, arrangere konserter og utgi CD-plater med 1700-talls-musikk. Ansatte i selskapet presenteres for anlegget gjennom besøk, møter og konferanser.⁶⁴ Ved 250-årsjubileet for det eksisterende Hafslundanlegget i 2012 uttrykte konsernsjefen, Finn Bjørn Ruyter, seg på samme måte som selskapets styre gjorde i 1937:

Det har en historisk verdi for oss å eie Hafslund Hovedgård, og selskapet har et ansvar for et nasjonalt kulturminne. Forandringer vil vi også oppleve i fremtiden. Hafslund i dag er ikke slik Hafslund vil være om ti år. Men hovedgården minner oss på at det kan være kontinuitet til tross for endringer.⁶⁵

De store industrikonsernene har fortsatt vilje og ressurser til å vedlikeholde og presentere de to herregårdsanleggene. Anleggene inngår i kommunikasjonsstrategier overfor både publikum og egne ansatte, men de har også beholdt en viss eksklusivitet. De er for eksempel ikke åpne som museer, selv om omvisninger for andre enn ansatte forekommer.

Slik blir de to herregårdene stående i en tydelig kulturell og sosial spenning. Lokalsamfunnet er fortsatt helt avhengig av dem og deres eiere, men de mange radikale endringene og konfliktene som har fulgt disse institusjonene gjennom århundrene blir i liten grad kommunisert. Borregård og Hafslund er blant de norske herregårdene som har gjennomgått de mest omfattende endringene både som driftsenheter og som bygninger. Radikale funksjonsendringer, forfall og hyppige eierskifter har bidratt til dette. Slik de to herregårdene i dag fremstår, er det som resultater av gjentatte rekonstruksjoner på 1900-tallet med skiftende preferanser og idealer.

På tross av de mange endringene og rekonstruksjonene er det imidlertid kontinuiteten og de historiske kulturverdiene som løftes frem i de offisielle presentasjonene av Borregård og Hafslund. Den kompliserte og konfliktfylte historien er det lett å glemme når man ser dagens glansede overflate med Hafslund og Borregård som rekonstruerte, upersonlige praktbygg for moderne industrikonserner.

Noter:

- 1 Artikkelen bygger på et foredrag holdt ved det åttende nordiske herregårdssymposiet på Gammel Estrup i september 2009.
- 2 Coldevin 1950 (a), s. 93.
- 3 Næss 2014, s. 62f, s. 230ff.
- 4 Eliassen 2002 (a), s. 16.
- 5 Coldevin 1950 (a), s. 73. Dehli 1976, s. 324ff.
- 6 Weidling 2000, s. 319f.
- 7 Hvinden-Haug 1938, s. 82-85.
- 8 Wessel 1933, s. 28, s. 33ff. Hvinden-Haug 1938, s. 128, s. 190f. Schulerud 1974, s. 85. Eliassen 1997, s. 128. Eliassen 2002 (b), s. 31.
- 9 Hvinden-Haug 2012, s. 117, s. 133ff.
- 10 Wessel 1933, s. 34. Eliassen 2002 (a), s. 20. Christie og Christie 1959, s. 133, s. 148, s. 217, s. 225.
- 11 Schulerud 1974, s. 79. Weidling 2000, s. 231.
- 12 Hafslund hovedgård 1937, s. 13.
- 13 Hafslund hovedgård 1937, s. 16ff. Eliassen 2002 (a), s. 24f.
- 14 Weidling 2000, s. 314f.
- 15 Eliassen 1978, s. 204. Eliassen 2002 (a), s. 26.
- 16 Weidling 2000, s. 320.
- 17 Johannessen 2002. Eliassen 2002 (a), s. 26ff.
- 18 Lindstøl 1914, s. 726f.
- 19 Wessel 1933, s. 41. Coldevin 1950 (a), s. 98. Falk-Jensen og Hjorth-Nielsen 1955, s. 386.
- 20 Sørensen 2002, s. 46ff.
- 21 Med unntak av baroniet Rosendal og grevskapene Jarlsberg og Laurvigen hadde ingen norske adelige setegårder kallsrett til geistlige embeter.
- 22 Eliassen 1978, s. 214.
- 23 Nicolaysen 1858, s. 258f, s. 271ff. Schulerud 1974, s. 71f.
- 24 Wessel 1933, s. 40f. Hafslund hovedgård 1937, s. 21.
- 25 Eliassen 2002 (a), s. 30f.
- 26 Coldevin 1950 (a), s. 82f.
- 27 Wessel 1933, s. 40.
- 28 Eliassen 2002 (a), s. 28.
- 29 Hvinden-Haug 1938, s. 192.
- 30 Wessel 1933, s. 41ff. Dehli 1976, s. 401ff. Eliassen 2002 (b), s. 36.
- 31 Boye 2005.
- 32 Hafslund hovedgård 1937, s. 24. Wiig 1995, s. 101ff.
- 33 Cf. Hodne 1981, s. 51ff.
- 34 Hodne 1981, s. 69.
- 35 Hvinden-Haug 1938, s. 192. Eliassen 1997, s. 131, hevder at søylegangen ble satt opp av Paul Thrane.
- 36 Wessel 1933, s. 46. Coldevin 1950 (a), s. 101.
- 37 Wessel 1933, s. 50f.
- 38 Wessel 1933, s. 52f.
- 39 Hodne 1981, s. 66.
- 40 Just 1948, s. 18ff. Hafslund hovedgård 1937, s. 26f. Eliassen 2002 (a), s. 28f.
- 41 Bull 1972, s. 280, s. 284, s. 367.
- 42 Just 1948, s. 239.
- 43 Just 1948, s. 222ff.
- 44 Christie og Christie 1959, s. 133, s. 148.
- 45 Hodne 1981, s. 79f.
- 46 Just 1948, s. 236ff. Coldevin 1950 (a), s. 85. Bakke 1953, s. 625f. Hodne 1981, s. 83ff.
- 47 Brustad 1992.
- 48 Aslaksby 1982. Wessel 1933, s. 53.
- 49 Heidenreich 1952. Wessel 1933, s. 55.
- 50 Bergh og Lange 1989.
- 51 Indahl 1986.
- 52 Strøm-Olsen m. fl. 2012, s. 105. Just 1948, s. 20, s. 28-35, s. 81ff. Hafslund hovedgård 1937, s. 28f. Coldevin 1950 (a), s. 86. Bakke 1953, s. 630f.

- 53 Engelstad 1959, s. 14.
- 54 Wessel 1933, s. 58.
- 55 Wisløff 1946, s. 14f, s. 32ff.
- 56 Hafslund hovedgård 1937, s. 31.
- 57 Engelstad 1964, s. 183.
- 58 Hafslund hovedgård 1937, s. 43.
- 59 Just 1948, s. 14f, s. 226ff. Coldevin 1950 (a), s. 87. Eliassen 2002 (a), s. 30.
- 60 Coldevin 1950 (b), s. 172, s. 331.
- 61 Eliassen 2002 (a) og (b). Strøm-Olsen m. fl. 2012.
- 62 <https://www.borregaard.com/no/om-oss/historie> (lest 25. mai 2022).
- 63 Eliassen 2002 (a), s. 32.
- 64 Strøm-Olsen m. fl. 2012, s. 172ff.
- 65 Strøm-Olsen m. fl. 2012, s. 186f.

Litteratur:

- Aslaksby, Truls: "Berle, Halfdan", i: *Norsk kunstnerleksikon* I, Oslo 1982, s. 212-214.
- Bakke, Harald: *Skjeberg bygdebok*, I, Skjeberg 1953.
- Bergh, Trond og Even Lange: *Foredlet virke. Historien om Borregaard 1889-1989*, Oslo 1989.
- Boye, Else: "Thrane, Paul Olsen", i: *Norsk biografisk leksikon*, 2. utgave, IX, Oslo 2005, s. 170-171.
- Borregaard AS: <https://www.borregaard.com/no/om-oss/historie> (lest 25. mai 2022).
- Brustad, Odd: *Elektrisitet fra Sarpsfossen gjennom 100 år*, Sarpsborg 1992.
- Bull, Edvard: *Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd. Tre norske industristrøk*, 2. opplag, Oslo-Bergen-Tromsø 1972.
- Christie, Sigrid og Håkon: *Norges kirker. Østfold II*, Oslo 1959.
- Coldevin, Axel: *Norske storgårder*, I, Oslo 1950. (a)
- Coldevin, Axel: *Sarpsborg gjennom hundre år 1839-1939*, Sarpsborg 1950. (b)
- Dehli, Martin: "By i dvale 1567-1839", i: Erling Johansen m. fl.: *Sarpsborg før 1839*, Sarpsborg 1976, s. 297-425.
- Eliassen, Sven G.: *Tune 1537-1800*, Tune 1978.
- Eliassen, Sven G.: *Herregårder i Østfold*, Rakkestad 1997.
- Eliassen, Sven G.: *Hafslund hovedgård*, Rakkestad 2002. (a)
- Eliassen, Sven G.: *Borregård hovedgård*, Rakkestad 2002. (b)
- Engelstad, Eivind S.: *Storgårder i Østfold*, Oslo 1959.
- Engelstad, Eivind S.: *Kongeboliger og nasjonalskatter i Norge*, Oslo 1964.
- Falk-Jensen, A. og H. Hjorth-Nielsen: *Candidati og examinati juris 1736-1936, candidati politices 1852-1936, candidati actuarii 1922-1936*, II, København 1955.
- Hafslund hovedgård 1757-1937*, Oslo 1937.
- Heidenreich, Alb.: "Pedersen, Oscar", i: *Norsk biografisk leksikon*, XI, Oslo 1952, s. 1-4.
- Hodne, Fritz: *Norges økonomiske historie 1815-1970*, Oslo 1981.
- Hvinden-Haug, Ole Fredrik: *Østfoldske setegårder. Bygningshistorisk utredning*, uttrykt magistergradsavhandling, Oslo 1938.
- Hvinden-Haug, Lars Jacob: "Stort Godz blant Norges Felde", i: Nicolai Strøm-Olsen m.fl. (red.): *Hafslund Hovedgård 250 år*, Oslo 2012, s. 116-139.
- Indahl, Trond M.: "Pedersen, Arne", i: *Norsk kunstnerleksikon*, III, Oslo 1986, s. 183-184.
- Johannessen, Finn Erhard: "Juel, Maren", i: *Norsk biografisk leksikon*, 2. utgave, V, Oslo 2002, s. 166.
- Just, Carl: *Aktieselskabet Hafslund 1898-1948*, Oslo 1948.
- Lindstøl, Tallak: *Stortinget og statsraadet 1814-1914*, I:2, Kristiania 1914.
- Nicolaysen, N.: *Norske Stiftelser. Samling af Fundatser, Testamenter og Gavebreve, samt historisk-statistiske Efterretninger, vedkommende milde Stiftelser i Kongeriget Norge*, III, Christiania 1858.
- Næss, Hans Eyvind: *Fiat justitia! Lagmennene i Norge 1607-1797*, Oslo 2014.
- Schulerud, Mentz: *Hafslund gods fra Otte Bildt til M.G. Rosenkrantz*, Oslo 1974.
- Strøm-Olsen, Nicolai m.fl. (red.): *Hafslund Hovedgård 250 år*, Oslo 2012.
- Sørensen, Einar: *Adelens norske hus. Byggevirksomheten på herregårdene i sørøstre Norge 1500-1660*, I, Oslo 2002.
- Weidling, Tor: *Eneveldets menn i Norge. Sivile sentralorganer og embetsmenn 1660-1814*, Oslo 2000.
- Wessel, Ellen: *Borregaard. En norsk storgårds historie*, Oslo 1933.
- Wiig, Kjell Arnljot: *Eventyret om Blaafarveværket*, Oslo 1995.
- Wisløff, Fredrik: *Østfoldarv og Østfoldminne*, Sarpsborg 1946.